НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ ОЧИМА УКРАЇНОЗНАВЦЯ (ДО 70-РІЧЧЯ ЛЕОНІДА ТОКАРЯ)

Я. КАЛАКУРА,
д-р іст.наук, засл. проф. Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Наукове осмислення національної ідеї належить до кола зацікавлень різних галузей знань: філософії, політології, етнології, історії, соціальної психології та ін. Кожна з них сприймає й аналізує національну ідею через свій, галузевий предмет дослідження, акцентує увагу на її певних аспектах. Між тим, національна ідея – явище цілісне, яке потребує системного підходу до його вивчення. Ось чому видається актуальним українознавчий погляд на природу, сутність, функції та призначення української національної ідеї. Серед публікацій, присвячених цій проблемі, [1] заслуговує уваги і ряд наукових розвідок Леоніда Кириловича Токаря, [2] якому виповнюється сім десятиріч.

Пропонована стаття – не панегірик ювіляру, а спроба системного аналізу поглядів відомого українознавця на феномен української національної ідеї, **на її сутність як способу самовираження нації, як уособлення її історичної місії**. У національній ідеї зафіксований генетичний код народу, його історичне покликання. Тут доречно послатись і на думку Голови Верховної Ради України, академіка В. Литвина про те, що українці, як великий європейський народ, не можуть жити без національної ідеї, без національної мрії, що складає сенс їх буття. [3]

У дослідженнях Л. Токаря національна ідея постає як визначальний чинник українознавчого пізнання, оскільки вона – продукт етногенезу і націєтворення українців, основа і водночас інструмент самопізнання та самоідентифікації нації, потужний двигун її життєдіяльності. Автор наголошує, що весь досвід соціально-економічного, політичного та культурного розвитку людства, вся писана його історія переконливо засвідчують, що в основі як планетарних, так і етнонаціональних процесів завжди лежить ідейне начало. Особливо велика роль ідей на крутих поворотах історії. Так було в епоху Відродження і Реформації, зміни цивілізацій, соціальних і науково-технічної революцій, національно-визвольних змагань. Напрями руху, його мета і засоби реалізації цілей – все це відбувалося і може відбуватися лише на основі відповідних ідей. "Ідеї, – вказує дослідник, – виступають головним рушієм розвитку в усіх сферах буття і галузях людської діяльності. Ідейний початок передував кожному явищу, кожній дії" [4]. На цих методологічних підставах Л. Токар робить висновок, що ідея (думка) творить людське буття, визначає його характер, при цьому посилається на відомий афоризм: "ідеї правлять світом".

Наголос автора на пріоритетній ролі ідейних чинників суспільного прогресу засвідчують про принципово відмінний його підхід від однобокого, суто матеріалістичного трактування історії. При цьому він апелює до слів П. Чаадаєва про те, що справжня історія народу починається тільки з того дня, коли він проникається ідеєю, що йому довірена, і яку він покликаний здійснити та, коли почне втілювати її з тим наполегливим, хоч і прихованим інстинктом, який веде народи до їх призначення [5].

Розвиток кожної нації, у т.ч. й української, її самопізнання, самоідентифікація і самотворення проектується національним інтересом, уособленням і виразником якого виступає національна ідея. Її пізнання супроводжується зміцненням єдності нації, суспільного усвідомлення нею свого внутрішнього зв'язку, спільного історичного минулого, своїх традицій, своєї долі, призначення та дії. Проникнутися національною ідеєю означає пізнати й усвідомити природу своєї нації, її самобутність та окремішність, історичне покликання, долучитися до його реалізації.

Л. Токар підкреслює, що осмислення сутності національної ідеї, її долі набуває особливого значення в сучасних умовах утвердження української державності, вироблення нової ідеології і стратегії формування української політичної нації. Перейнятися національною ідеєю означає для кожного українця позбутися негативних стереотипів низькопоклонства, успадкованих як комплекс меншовартості з імперських часів і тоталітарної доби. Заодно автор застерігає і від гіпертрофованих самооцінок про давність і обраність української нації, від невизначеності перспектив та ідеалів майбутнього України. Аналізуючи причини труднощів етнополітичної консолідації українського суспільства, дослідник вказує, що протягом довгого часу викорчовувались духовні корені українського народу, стимулювалась деградація його свідомості, насаджувалось нігілістичне ставлення до національної культури, духовності як до чогось другорядного, фрагментарного, хуторянського, такого, що не мало самодостатнього значення, пов'язаного лише зі звичаями та традиціями. Особливо великої шкоди було завдано шляхом знищення рідної мови, штучного витіснення або обмеження сфери її вжитку, а саме вона, за словами науковця, є своєрідним барометром здоров'я нації, стану її свідомості.

Між тим, мова як ознака національного, і сьогодні залишається одним з визначальних компонентів характеристики людини, "уособлює її природу, характер, особливості мислення, світосприйняття та спосіб дії".

Тенденція зросійщення України не тільки не припинилася після здобуття незалежності, й набула нових обертів. Зневага до української мови, української культури простежується в діяннях значної частини депутатів, державних службовців, працівників засобів масової інформації, книговидавців, деяких "науковців", котрі пов'язують думку про "двомовність" українців, про надання російській мові статусу "офіційної". Всіляко зволікається розроблення реальної програми державної підтримки української преси, книговидання, теле- і кіновиробництва, грубо ігнорується 10 стаття Конституції України в суспільно-політичній, виробничо-фінансовій, мовно-освітній та науково-культурній сферах. Все це вкрай негативно відбивається на процесах консолідації суспільства, формуванні українського патріотизму.

Ув'язуючи з національною ідеєю ключові проблеми розбудови України, формування правової демократичної держави і громадянського суспільства, Л. Токар підкреслює, що "мова іде про вибір шляху, напрямів і засобів розвитку, усвідомлення і визначення специфіки прояву національних інтересів в умовах глобалізації, з'ясування підгрунтя, на якому має тепер творитись і розвиватись духовність народу тощо". Національна ідея дає ключ до пошуків адекватних відповідей на виклики часу, це – символічний компас розвитку нації, її

самореалізації. Дослідник відносить її до універсальних ідей, функцією якої є "проектування" і відповідне "відтворення" дій людей. "Перш, ніж побудувати дім, виорати поле, виростити і зібрати урожай, – зазначає автор, – люди неодмінно все це "творять" у своїх головах у вигляді ідей, мисленевих проектів, планів майбутнього дійства, можливих його наслідків" [6]. При цьому він апелює до законів логіки і наукового знання, до ідейних першооснов будь-якої свідомої діяльності.

Природну першооснову національної ідеї українознавець вбачає в об'єктивних законах етногенезу і формуванні самої нації, у тенденціях її розвитку. Він піддає критиці ряд журнальних та газетних публікацій, автори яких схильні вважати, що із завершенням національного визволення поневолених народів, їх державним самовизначенням національні проблеми втрачають свою актуальність, відпадає й потреба в пізнанні та розвитку національної ідеї. При цьому вони беруть собі в союзники окремих як західних, так і вітчизняних дослідників, які заперечують можливість вироблення універсальної, спільної для всієї нації ідеї. Йдеться, зокрема, про висловлювання академіка П. Толочка, ніби в Україні національна ідея поки що не сформувалася, оскільки численні політичні партії, різні конфесії довели суспільство до стану чвар, хитань та розбрату. Вчений вважає, що спочатку треба побудувати громадянське суспільство, а потім його ідея вже стане національною [7].

Нелогічною, на думку Л. Токаря, є сама постановка питання про наявність чи відсутність української національної ідеї, некоректними він вважає висловлювання і про те, що національна ідея в Україні не спрацювала. Раз існує українська нація, то неодмінно є й національна ідея, основи якої закладаються в процесі творення нації і є вираженням її внутрішньої сутності. Інша річ, наскільки вона окреслена та усвідомлена в суспільстві, чи має єдиний стрижень, наскільки знання про національну ідею стали керівництвом до дії національного суб'єкта. Автор переконаний, що перед українським суспільством нині стоїть не завдання виробляти або конструювати національну ідею, а як найшвидше "дозріти" до неї, проникнутися нею, об'єднатися навколо реалізації її положень.

Заслуговує уваги визначення Л. Токарем національної ідеї, як цілісного, комплексного, інтегративного явища, що відтворює не тільки сутність цілого, й усіх його компонентів, їх взаємозалежність. Національна ідея не зводиться лише до фіксації мети і завдань нації, їх пріоритетів на тому чи іншому етапі розвитку, й визначає шляхи, умови та засоби реалізації національного інтересу, – наголошує дослідник.

Національна ідея, як і сама нація, перебувають у постійному розвитку, у ній віддзеркалюються всі зміни, які переживає нація і під впливом її взаємодії із зовнішнім світом. Нація ніби адаптується до нових обставин, виробляє і втілює всякий раз найбільш адекватний інструментарій впровадження в життя свого історичного покликання. Головна функція національної ідеї полягає в тому, щоб шляхом її осмислення і втілення в суспільній та індивідуальній свідомості дедалі оптимальніше сприяти процесу самопізнання, самоідентифікації і самотворення нації.

Застосовуючи методологію українознавства до аналізу процесу взаємодії нації як єдиного цілого, Л. Токар доводить повну безпідставність будь-яких спроб відірвати ідею від її творця і носія, нівелювати її суспільне значення. Реальне життя української та інших націй переконливо засвідчує, що найкращі і найпривабливіші ідеї, проекти, плани залишаються мертвою буквою, пустою фразою, якщо люди не проникнуться ними, не усвідомлять їх значення, не зосередяться на реалізації уособлюваних ними цілей.

Водночас дослідник прагне розмежувати поняття національної ідеї та ідеології національного державотворення. Остання, як правило, відбиває систему поглядів якихось партій чи політичних блоків на перспективи суспільного процесу. Натомість, національна ідея – це те, – підкреслює Л. Токар, – що складає основу будови і розвитку нації і національної держави як цілого на весь вимірюваний природою час [8] Ідеологія, на думку науковця, є похідною, засобом моделювання основ політичної дії певного покоління, держави у відповідному часовому періоді. Ідеально, коли ця ідеологія співпадає за своїм кінцевим спрямуванням з головним стрижнем національної ідеї. Але в нашій історії уже були приклади, коли ідеологія виступала всупереч національним інтересам України. Автор полемізує з тими політологами, котрі схильні покласти в основу української національної ідеї той чи інший політичний вибір, зокрема, європейський, ліберальні цінності, стандарти життя європейців. За таких підходів втрачається унікальність національних інтересів, замовчується, що в історичному минулому вони були не тільки співзвучні іншим, а й багато в чому слугували орієнтирами для того ж європейства.

Можна було б нагадати імена сотень ідейних провідників багатьох поколінь українства, які обстоювали ідею вільного, справедливого і заможного життя. Ідеалом мрій і помислів Тараса Шевченка, сенсом всього його життя була Україна без кайданів і поневолювачів у сім'ї вільних європейських народів і демократичних держав. Саме ідеали Великого Кобзаря як вияв народного духу становлять суть, серцевину, наріжний камінь української національної ідеї. Відновлення незалежності України як держави ще не означає, що Тарасові заповіти збулися, що його ідеали вже втілені.

Напевне, дискурси Л. Токаря стосовно української національної ідеї не можуть вважатись довершеними. У них є і ряд дискусійних думок, положень, що потребують подальшого осмислення. Автор, наприклад, ставить риторичне питання: "Якщо нація живе тільки для себе, то навіщо вона?" Можна поставити йому зустрічне запитання: "А для кого має жити нація?" Чи не є це той напрямок, яким ми вже рухались, коли нас закликали жити для інших, для "пригноблених народів", надавати їм інтернаціональну допомогу. Знаємо і про ціну тієї "допомоги", і про її наслідки для українців. Звичайно, мова не йде про відгородження від інших націй, але будь-яке єднання, дружба і співробітництво мають визначатися пріоритетом власних національних інтересів, щоб не задіяти\ їм шкоди.

Дослідник цілком справедливо наголошує, що кожен народ має своє природнє вираження, яке не повинно протистояти іншим, а тільки утверджує його самобутність, неповторність, унікальність. У той же час українці виявляють зацікавленість життям інших народів, прагнуть до співпраці з ними. Дуже влучно висловився автор щодо запозичення чужих постулатів при визначенні пріоритетів національної ідеї. Маємо заглядати, – пише він, – не стільки через сусідський паркан, скільки у віхи власної історії, щоб розглядіти умови та підгрунтя творення української нації, усвідомити закономірності процесу формування її ідейних засад. Нинішні українці можуть пишатися тим, що більшість їхніх предків за кілька сторіч підневільного перебування в складі інших держав не асимілювалися, не перетворилися в поляків, литовців, росіян, не втратили почуття етнічної окремішності, національної самобутності, шляхом великих втрат виборола волю і відновили незалежну державу. Маємо усвідомити, що нескореність багатьох поколінь борців за Україну – це незламність української національної ідеї.

Цінність роздумів і узагальнень Л. Токаря щодо природи, сутності та покликання національної ідеї полягає в тому, що вони грунтуються на методологічних засадах українознавства як цілісної, інтегрованої системи

знань про Україну та українство. У цьому їх суттєва перевага і відмінність від праць філософів, істориків, етнологів з даної проблематики. Тут варто принагідно зазначити, що Леонід Кирилович уже багато років плідно працює на ниві українознавства, досліджуючи його історію, теоретичні та методологічні засади, наполегливо обстоює впровадження українознавства в систему освіти. Він переконливо доводить, що з 30-х і майже до 90-х рр. XX ст. українознавство як цілісна система наукових знань фактично не розвивалося на материковій Україні, на нього було накладено ідеологічне табу. В тому, що традиції українознавчих досліджень не були перервані, велика заслуга української діаспори. З відновленням державної незалежності України відроджується і наука про українців і українознавство, але процес цей іде суперечливо, наштовхується на інерцію спротиву консерваторів та українофобів. Автор нагадує про безплідну дискусію в пресі, імітовану певними силами кілька років тому і спрямовану на зупинення процесу формування українознавчої науки як цілісної системи знань, їх осмислення і вивчення в закладах освіти. Від того, наскільки інтенсивно розвиватиметься українознавство. як впроваджуватиметься воно в навчально-виховний процес, значною мірою залежить наукове вивчення національної ідеї, узагальнення практичного досвіду її реалізації, виховання українського патріотизму. Якраз патріотизм, опертий на національну ідею, на знанні своєї історії, на любові до рідної землі, мови, культури, традицій, виступає невичерпним джерелом національної єдності. Адже розколота, розпорошена, поділена на східні і західні регіони, на різні релігійні конфесії, на багатих і знедолених, нація не зможе протистояти бездуховній глобалізації. Як наголошував В. Литвин, треба виконати заповіт Шевченка й об'єднати Україну – від святої Тарасової гори – до чернігівських лісів, донецьких степів, кримських виноградників, карпатських верховин [9].

Можна солідаризуватися з висновками, які обстоює Л. Токар стосовно подальших досліджень національної ідеї. Важливо, *по-перше,* вивільнятися від полону інтуїції та емоцій і переходити до наукової аргументації і глибшого осмислення національної ідеї як системного явища та як процесу, що має давнє коріння. *По-друге,* необхідно, на його думку, зосередитися на розробці методологічних засад осмислення національної ідеї, вдатися до методів комплексного дослідження і системного підходу, якими оперує наукове українознавство.

По-третє, назріла потреба в координації досліджень національної ідеї, об'єднання зусиль представників різних галузей знань, дотичних до цієї комплексної проблеми. Науковець запропонував створити при НАН України центр дослідження проблем формування та розвитку національної ідеї, а також відповідні дослідницькі підрозділи в гуманітарних наукових та освітніх закладах, а їх напрацювання повинні стати органічною складовою системи вищої й середньої освіти шляхом включення до навчальних програм і планів спеціальних курсів, насамперед з українознавства. Ця остання думка заслуговує особливої уваги, адже курс українознавства як окремої навчальної дисципліни, досі в більшості навчальних закладів не викладається. Поки це питання вирішується в Міносвіти та науки представляється доцільним виокремити проблеми, пов'язані з національною ідеєю, в окремі розділи курсів історії, етнології, філософії, політології та інших предметів, запровадити спецкурси з цієї тематики.

Як зазначає академік П. Кононенко, національна ідея – це Пам'ять (Досвід), Дух, Воля, Свідомість мети, Етика й Естетика, Формотворча енергія характеру, життєдіяльності нації [10]. Ось чому так важливо, аби молоде покоління українців з родини, дитячої установи, шкільної парти і студентської аудиторії долучалося до національної ідеї, у якій концентруються відповіді на найскладніші питання буття нації, реалізації її місії в колі інших націй.

Підсумовуючи роздуми щодо поглядів відомого українознавця, кандидата історичних наук, доцента, завідувача відділом історичних та теоретико-методологічних проблем українознавства Науково-дослідного інституту українознавства Леоніда Кириловича Токаря на українську національну ідею, підкреслимо, що вони носять науковий і системний характер, суттєво збагачують розуміння її суті, змісту та історичного призначення. Українознавча методологія дала змогу автору комплексно підійти до з'ясування історії формування національної ідеї як духу українського народу, закодованого в нації і передається від покоління до покоління. *Національна ідея - це історично вироблені і науково окреслені духовні основи буття народу, усвідомлення і самовираженості його автентичності, цілісності, самобутності, історичного покликання, сенсу життя кожного нового покоління та окремішності з-поміж інших націй. Це найвища мрія та місія нації, і поки живе ця мрія – безсмертний народ.* Л. Токар – один із тих українознавців, хто своєю працею, своїм науковим доробком, своїм полум'яним словом, своїм подвижництвом чесно і самовіддано служить Україні, її національній ідеї, докладає багато зусиль, щоб вона заволоділа широкими масами і стала програмою їх життєдіяльності. Тож побажаємо ювіляру доброго здоров'я, нових творчих успіхів у цій благородній справі на благо України. Українська ідея – це свідоме осмислене українство, що утверджується і невпинно опановує велику науку – Українознавство.

ЛІТЕРАТУРА

1. Черненко А. М. Українська національна ідея. – Дніпропетровськ, 1994; Медведчук В. Сучасна українська ідея і питання державотворення. – К., 1997; Фартушний А. Українська національна ідея: генеза та сутність. – Львів, 1998; Пасічник В. Національна ідея українського народу: генеза та особливості розвитку // Національні інтереси. – Львів, 2002. – Ч. 7; Калакура Я. Українська історична думка на тлі національної ідеї // Плав'юк Микола. Україна – життя моє. – Т. 3. – К., 2002; та ін.

2. Токар Л. К. Національна ідея як внутрішня сутність і самовираження нації // Українознавство. – 2002. – Ч. 4. – С. 50-54; Його ж: Національна ідея в самопізнанні й самотворенні народу // Урядовий кур'єр, 2002, 7 листопада; Актуальні питання теорії та методології українознавства: Зб. наукових праць НДІУ МОН України. – К., 2003. – Т. І; Українознавство в системі наукових і навчальних дисциплін: Зб. наукових праць НДІУ МОН. – К., 2003; Громадянське суспільство: українознавчі виміри: Зб. наукових праць НДІУ МОН України. – К., 2004. – Т. 3 та ін.

3. Литвин В. Розпорошена нація не встоїть перед бездуховною глобалізацією, розвіється на вітрах історії // Голос України. – 2004, 25 травня. – 2 с.

4. Токар Л. К. Національна ідея як внутрішня сутність і самовираження нації. - 50 с.

5. Чаадаєв П. Ап

ология сумасшедшего // Русская идея. – М., 1992. – 21 с.

6. Токар Л. К. Національна ідея як внутрішня сутність і самовираження нації. - 51 с.

7. Толочко П. П. Від Русі до України. Вибрані науково-популярні, критичні та публіцистичні праці. – К., 1997.

8. Токар Л. К. Національна ідея як внутрішня сутність і самовираження нації. – 54 с.

9. Литвин В. Розпорошена нація не встоїть перед бездуховною глобалізацією, розвіється на вітрах історії // Голос України. – 2004, 25 травня. – 2 с.

10. Кононенко П. Свою Україну любіть. – К., 1996. – 30 с.